

Mariusz Gołąbek

Kazachstan i Rosja po upadku ZSRS

Pisma Humanistyczne 7, 123-134

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kazachstan i Rosja po upadku ZSRS

Upadek Związku Sowieckiego wytworzył nową sytuację geopolityczną w regionie Azji Środkowej. Rosja musiała sama sobie odpowiedzieć na pytanie o swoją rolę na tym ogromnym obszarze, który przez kilkanaście ostatnich dekad należał do niej. Jednocześnie jednak elity polityczne Kazachstanu, Turkmenistanu, Uzbekistanu, Kirgistanu i Tadżykistanu musiały zdawać sobie sprawę z sieci zależności między tymi państwami a potężnym sąsiadem z północy. Z czasem pojawiły się „rozwiązania alternatywne” w postaci Chin oraz, po 11 września 2001 roku, Stanów Zjednoczonych. Niniejsze opracowanie ma na celu przedstawienie niektórych aspektów relacji Rosji i państw Azji Środkowej po upadku Związku Sowieckiego na przykładzie największego i najbogatszego z nich, czyli Kazachstanu.

Aspirujący do roli regionalnego mocarstwa kraj jest od ponad dwudziestu lat rządzony przez Nursułtana Nazarbajewa. To z jego osobą związane są wszelkie aspekty polityki zagranicznej państwa, zarówno polityczne, jak i gospodarcze. Dotyczy to także kwestii polityki wewnętrznej, które determinują kierunki działań na niwie międzynarodowej. Opracowanie ma na celu podważenie powszechnego twierdzenia o „wasalnej zależności” Kazachstanu od Rosji. Okazuje się bowiem, że problematycznych kwestii pomiędzy tymi oboma krajami nie brakowało, a na lekcje twardej postawy w wielu aspektach relacji dwustronnych władze niektórych europejskich państw winny wybrać się właśnie do Kazachstanu.

Ramy czasowe niniejszego opracowania obejmują późne lata osiemdziesiąte oraz pierwszą połowę lat dziewięćdziesiątych, czyli okres najaktywniejszego udziału Borysa Jelcyna w sowieckiej i rosyjskiej polityce. Zahaczają również o jego drugą kadencję prezydencką. Warto jednak pamiętać, że Jelcyn był wówczas ciężko chory i w zasadzie trudno odpowiedzieć na pytanie, na ile polityka zagraniczna Rosji była związana z jego decyzjami. Ponadto lata dziewięćdziesiąte to czas, w którym wpływy Rosji w Azji Środkowej wydawały się niepodważalne.

Pierwsza część opracowania dotyczy osobistych relacji pomiędzy Nursułtanem Nazarbajewem i Borysem Jelcynem. Rola jednostki w polityce jest różnie oceniana przez badaczy. Trudno jednakże pominąć „czynniki ludzkie” w przypadku dwóch państw, w których tak wielką rolę odgrywa prezydent. Obaj brali czynny udział w wydarzeniach przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, które dopro-

wadziły do upadku Związku Sowieckiego. Druga część opracowania przedstawia relacje polityczne i gospodarcze pomiędzy Kazachstanem a Rosją we wspomnianym okresie, włączając w to kwestię kazachstańskiej broni nuklearnej oraz działań w sferze gospodarczej, które od kilkunastu lat są jednym z determinantów rosnącej pozycji Kazachstanu na arenie międzynarodowej. Głównym elementem są tu z oczywistych powodów bogactwa naturalne i wynikające z ich posiadania profity, ale też problemy. Warto jednak zwrócić uwagę na rozwój gospodarki Kazachstanu¹, będący efektem nie tylko posiadania ropy naftowej i gazu ziemnego, ale też udanych reform. W ostatniej części opracowania można z kolei znaleźć analizę relacji obu państw w aspekcie stosunków wewnętrznych w samym Kazachstanie, zamieszkiwanym obecnie przez ponad piętnaście milionów ludzi, z których 23,7 proc. stanowią Rosjanie. Warto pamiętać, że jeszcze dwadzieścia lat temu ułamek ten był znacznie wyższy. Stąd relacji Moskwy i Astany nie da się opisać omijając ten trudny aspekt.

Nazarbajew i Jelcyn

Kariery Borysa Jelcyna (ur. 1931) i Nursułtana Nazarbajewa (ur. 1940) są do siebie pod pewnymi względami podobne. Obaj urodzili się w małych miejscowościach niedaleko najważniejszego miasta regionu (Jelcyn — Swierdłowska, Nazarbajew — Ałma-Aty) i zanim stali się zawodowymi członkami aparatu partyjnego, pracowali w przemyśle. Najwyższe stanowiska w Związku Sowieckim zawdzięczali gorbaczowskiej pieriestrojce, która odsunęła od władzy dużą część przedstawicieli pokolenia Leonida Breżniewa. Prezydentami swoich republik zostali jeszcze przed upadkiem ZSRS, a po 1991 roku w wyniku wyborów pozostali na tych stanowiskach. Później dokonywali podobnych eksperymentów na demokracji, kierując swoje państwa na drogę silnego systemu prezydenckiego. Jelcyn rządził Rosją do końca 1999 roku. Zmarł przed trzema laty. Natomiast Nazarbajew do dziś sprawuje urząd, ale charakter kazachstańskiej demokracji pozostawia nieco do życzenia.

Według Aleksandra Korżakowa, dawnego szefa ochrony Borysa Jelcyna, początek zażyłej znajomości między oboma przywódcami datuje się na spotkania w Nowo-Ogariewie wiosną 1991 roku², gdzie z udziałem Michaiła Gorbaczowa odbywały się konsultacje na temat przyszłości Związku Sowieckiego. 29 lipca 1991

¹ Według danych Międzynarodowego Funduszu Walutowego Produkt Krajowy Brutto Kazachstanu per capita wynosi 11 693 dolarów amerykańskich i jest porównywalny z najbiedniejszymi krajami Unii Europejskiej: Rumunią i Bułgarią oraz wyższy niż na Ukrainie, w Brazylii, RPA czy Chinach. Warto pamiętać, że Kazachstan „startował” z poziomu równego Uzbekistanowi (nieco ponad 1 tys. dolarów), który dziś odznacza się tym wskaźnikiem na poziomie 2 807 dolarów.

² Według Aleksandra Korżakowa przyjaźń Jelcyna i Nazarbajewa datowała się od czasu spotkań w Nowo — Ogariewie. Po ustąpieniu Jelcyna Nazarbajew nie zawarł podobnie bliskich kontaktów z Putinem. A. Korżakow, Borys Jelcyn — od świtu do zmierzchu, Warszawa 1998, s. 81.

roku cała trójka brała udział w ostatnim przed sezonem urlopowym tajnym spotkaniu, na którym zapadły kluczowe decyzje kadrowe. Jelcyn i Nazarabajew przekonali Gorbaczowa do zdymisjonowania ministra spraw wewnętrznych Borysa Pugo, przewodniczącego KGB Władimira Kriuczkowa, premiera Walentina Pawłowa³ i wiceprezydenta Giennadija Janajewa. Konsultacje zostały podsłuchane przez KGB i stały się jednym z głównych powodów puczu sierpniowego.

Po spotkaniu Gorbaczow wyjechał do Foros, a Jelcyn przyjął zaproszenie od Nazarabajewa i odwiedził Kazachstan. Gospodarz zgotował prezydentowi Rosji królewskie powitanie i specjalnie dla niego nakazał przebudowę koryta górskiej rzeczki. Wiedział o pływackiej pasji Jelcyna, który z ochotą skorzystał z prezentu, co było powodem kilkugodzinnego opóźnienia wylotu jego samolotu, planowanego na wczesny wieczór 18 sierpnia. Paradoksalnie, to uratowało Jelcynowi życie, gdyż puczyści wydali rozkaz zestrzelenia maszyny⁴. Zamach stanu został przeprowadzony nieudolnie, a Borys Jelcyn wyszedł z niego zwycięsko.

Jesienią 1991 roku relacje obu polityków nieco się ochłodziły. Nazarabajew stał na stanowisku konieczności utrzymania Związku Sowieckiego jako konfederacji. Jego przeciwnicy uważali, że bardziej niż niepodległość Kazachstanu, interesowała go własna kariera. Miał być bowiem brany pod uwagę jako bardzo poważny kandydat na następcę Michaiła Gorbaczowa w roli prezydenta ZSRS. Z kolei zwolennicy zwracali uwagę na wynik ogólnosowieckiego referendum w sprawie utrzymania zreformowanych struktur państwa z 17 marca 1991 roku, gdy w Kazachstanie „tak” odpowiedziało 94,1 proc. głosujących⁵. Natomiast Jelcyn parł do rozbicia Związku Sowieckiego, czego wyrazem było słynne spotkanie białowieskie w grudniu. Zabrakło na nim Nazarabajewa i do dziś nie są znane prawdziwe przyczyny tej nieobecności⁶. Tym niemniej faktem jest, że Kazachstan ogłosił niepodległość jako ostatnia sowiecka republika (z wyjątkiem Rosji), czyniąc to dopiero 16 grudnia 1991 roku, w piątą rocznicę krwawych i tragicznych rozruchów na tle narodowościowym w Ałma-Acie (tzw. Żółtoksan). Wszystkie pozostałe republiki dokonały tego co najmnij trzy miesiące wcześniej.

Wydarzenia z 1991 roku zdeterminowały osobiste relacje między oboma politykami. Darzyli się szacunkiem i współpracowali na wielu polach politycznej działalności, również w momentach pogorszenia stosunków kazachstańsko-rosyjskich.

³ Miejsce premiera ZSRS Walentina Pawłowa miał podobno zająć Nursułtan Nazarabajew.

⁴ A. Korżakow, Borys Jelcyn..., s. 80–81.

⁵ http://www.vremyababurin.narod.ru/Num5_2001/N5_2001.html, 22.07.2010.

⁶ Pojawiały się zarówno tezy o charakterze politycznym (chęć rozwiązania ZSRS przez te same republiki, które podpisywały się pod pierwszą umową związkową lub bojkot przez Nazarabajewa), jak i wskazujące na przypadkowość całej sytuacji (Nazarabajew miał spóźnić się na samolot). Sam Nazarabajew tłumaczył w ten sposób: „8 grudnia 1991 roku przyleciałem do Moskwy. Na lotnisku Wnukowo przedstawiciel B. Jelcyna prosił mnie nieoczekiwanie, ażebym bezzwłocznie poleciał na Białoruś w celu podpisania dokumentów. Naturalnie odmówiłem udziału w takiej improwizacji”. N. Nazarabajew, U progu XXI wieku, Warszawa 1997, s. 83.

Chętnie składali sobie oficjalne wizyty państwowe. Na wieść o śmierci Jelcyna w 2007 roku Nazarbajew wydał telewizyjne oświadczenie oraz wysłał do Moskwy telegram kondolencyjny, w których nazywał pierwszego prezydenta Rosji przyjacielem swoim i Kazachstanu⁷. Uczestniczył również w pogrzebie Borysa Jelcyna.

Relacje polityczne i zagadnienia ekonomiczne

Upadek Związku Sowieckiego stworzył nową rzeczywistość w relacjach między Kazachami a Rosjanami. Ci pierwsi od stu trzydziestu lat nie mieli żadnej formy własnego państwa, jeśli tak można nazwać niezależne chanaty kazachskie podbijane sukcesywnie od drugiej połowy osiemnastego wieku przez carską Rosję. Natomiast elity polityczne tych drugich stworzyły imperium, które zdominowało obszar między Warszawą a Władywostokiem. W stosunkach pomiędzy oboma narodami istniała tym samym oczywista nierównowaga. Rosjanie byli „eksploratorami przynoszącymi cywilizację”, którzy podbili kazachskie stepy wraz z ich mieszkańcami. Natomiast Kazachowie stali się „poddanymi imperium”, którzy bez względu na to, kto rządził w Sankt-Petersburgu i Moskwie, byli poddawani rusyfikacji oraz eksterminacji. To drugie określenie dotyczy tzw. ludobójstwa gołoszczokińskiego (1932–1933), gdy na obszarze Kazachskiej Autonomicznej SRR (wchodzącej wtedy w skład Rosyjskiej Federacyjnej SRR) w ramach akcji kolektywizacji rolnictwa zmarło z głodu 1,75 miliona ludzi. Nazwa pochodzi od nazwiska Filipa Gołoszczokina, który w latach 1925–1933 był pierwszym sekretarzem Komunistycznej Partii Kazachstanu.

Niepodległość Kazachstanu ogłoszona 16 grudnia 1991 roku oznaczała nie tylko jakościową zmianę w relacjach rosyjsko-kazachskich (pomiędzy narodami)⁸, ale też pojawienie się po raz pierwszy w historii realnych stosunków rosyjsko-kazachstańskich (pomiędzy równoprawnymi państwami). Rozróżnienie to ma swoje źródło w opracowaniu Piotra Grochmalskiego⁹ i jego stosowanie jest z wszech miar wskazane, szczególnie biorąc pod uwagę skład narodowościowy Kazachstanu. Jak wiadomo, Nazarbajew nie pojawił się w Białowieży, gdzie Borys Jelcyn, Stanisław Szuszkiewicz i Leonid Krawczuk rozwiązyali ZSRS i powołali do życia Wspólnotę Niepodległych Państw. Uczestniczył za to w spotkaniu w Aszchabadzie 13 grudnia

⁷ <http://www.kazpravda.kz/print/1177579334>, 22.07.2010.

⁸ Więcej na ten temat w części: „Kazachstańscy Rosjanie”.

⁹ Piotr Grochmański słusznie rozróżnił określenia „kazachski” oraz „kazachstański”, które w literaturze często są używane zamiennie, choć ich znaczenie jest różne. Przymiotnik „kazachski” odnosi się bowiem do kwestii dotyczących wyłącznie Kazachów, natomiast „kazachstański” jest pojęciem szerszym znaczeniowo, gdyż określa całokształt spraw dotyczących państwa Kazachstan, a więc ogółu jego obywateli, z których zaledwie co drugi jest Kazachem, zaś co trzeci Rosjaninem. Rozróżnienie to ma więc szczególne znaczenie w kwestiach relacji Kazachstanu i Rosji. P. Grochmański, *Kazachstan — studium politologiczne*, Toruń 2006, s. 26.

1991 roku. Tamże, wraz z przywódcami innych azjatyckich republik upadającego państwa sowieckiego, rozmawiał na temat utworzenia „związku turkijskiego”¹⁰, choć od początku był mu przeciwny i wraz z Islamem Karimowem z Uzbekistanu przekonał obecnych do włączenia się w budowę WNP. Nazarabajew wspominał: „Dołożyłem maksymalnych starań, aby zapobiec równoczesnemu powstaniu na terytorium byłego ZSRR związku turkijskiego i słowiańskiego. Trudno sobie nawet wyobrazić jakie byłyby konsekwencje takiego rozwoju wydarzeń”¹¹. Ukłonem w stronę Nazarabajewa było zorganizowanie 21 grudnia pierwszego oficjalnego spotkania przywódców WNP w Ałma-Acie, gdzie jako członkowie-założyciele weszły w jej skład państwa Azji Środkowej oraz Armenia, Azerbejdżan i Mołdawia. Wspólnota Niepodległych Państw stała się jedną z głównych aren działalności prezydenta Kazachstanu w ramach polityki międzynarodowej. Przy wielu okazjach mówił o konieczności reintegracji przestrzeni postsowieckiej w ramach Unii Eurazjatyckiej, która miała być budowana na wzór Unii Europejskiej. Z czasem większość jego postulatów została zrealizowana. Nazarabajew musiał jednak czekać na przychyłność Moskwy, która o tym kierunku rozwoju za czasów Borysa Jelcyna niespecjalnie chciała słyszeć.

Nursułtan Nazarabajew wielokrotnie udowodnił, że jest politykiem zręcznym i rozważnym. Dylematem Kazachstanu mającym źródło w położeniu geograficznym jest bowiem odpowiedź na pytanie: „Rosyjski niedźwiedź czy chiński smok”. Nazarabajew z jednej strony działa według zasady: „Tyle Rosji, ile jest konieczne oraz ile się opłaca”. Z drugiej jednak jednym z jego ulubionych powiedzeń jest słynne stwierdzenie Deng Xiaopinga: „Nieważne, czy kot jest czarny czy biały. Ważne, aby łowił myszy”. Na początku lat dziewięćdziesiątych nikt nie przewidywał większego zaangażowania się Stanów Zjednoczonych w tym regionie, co nastąpiło po 11 września 2001 roku. To siłą rzeczy zmieniło wektory polityczne w Azji Środkowej. Ponadto warto pamiętać, że po upadku Związku Sowieckiego swoje wpływy starali się tu wzmocnić przywódcy tureccy i irańscy.

Rządzona przez Borysa Jelcyna Rosja (szczególnie w trakcie jego pierwszej kadencji prezydenckiej) nie wykazywała większego zainteresowania Azją Środkową, traktując ją jako swoją oczywistą strefę wpływów¹², przy okazji nie doceniając roli

¹⁰ W jego skład miały wejść państwa zamieszkiwane przez ludy turkijskie: Kazachstan, Turkmenistan, Uzbekistan i Kirgistan, a także Tadżykistan, mimo że Tadżycy to naród pochodzenia irańskiego.

¹¹ Efektem powstania dwóch podzielonych według etnicznego klucza związków, mogło doprowadzić, według P. Grochmalskiego, do rozpadu Rosji, gdyż wiele turkojęzycznych obszarów Federacji mogłoby zechcieć wejść w skład związku turkijskiego. Skala problemów narodowościowych, która przetaczała się przez ZSRR w poprzednich latach, mogła na to wskazywać. P. Grochmański, *Kazachstan — studium...*, s. 547. N. Nazarabajew, *U progu...*, s. 84.

¹² W nauce kazachskiej pojawiło się nawet określenie Azji Środkowej jako „balastu”. Takiego wyrażu użył S. Kuskunbajew: „Nieefektywność różnych instytucji WNP, jak również idące w ślad za tym wyłączenie krajów Azji Centralnej ze strefy rublowej w 1993 roku nieprzypadkowo zbiegło się w polityce zagranicznej Moskwy z jej orientacją atlantycką. Kierownictwo rosyjskie w tam-

rosnących w siłę Chin. Jednocześnie środowisko skupione wokół Jelcyna wykazywało silne tendencje okcydentalistyczne. Rosja miała stać się częścią Europy, ale jak słusznie napisał Ryszard Paradowski, już rzut oka na mapę świata nie pozwala na wątpliwości, co do sensu takiej polityki¹³. Zwrot w kierunku eurazjatyckim będący wynikiem odrzucenia rosyjskich „załotów” przez Zachód, a także „rozstrzelania” Dumy w 1993 roku oraz wojen czeczeńskich, stał się silnym elementem strategii państwa dopiero za czasów prezydentury Władimira Putina. Jednocześnie trudno nie zauważyć swoistego powolnego „dryfowania” ustroju Federacji w „kierunku wschodnim”, czyli wzmacniania władzy centralnej oraz odejścia od demokracji w stylu zachodnim.

Najważniejszą z perspektywy świata kwestią po uzyskaniu niepodległości przez Kazachstan była postsowiecka broń atomowa. Globalni gracze z obawą spoglądali w kierunku Azji Środkowej, gdzie z dnia na dzień powstało ogromne państwo, które można nazwać islamskim¹⁴, dysponujące dużą ilością głowic. Tymczasem Nazarabajew jak najszybciej chciał rozwiązać ten problem i zgodził się zwrócić ją Rosji pod warunkiem zagwarantowania Kazachstanowi bezpieczeństwa oraz nienaruszalności terytorium. Podobne żądania wysunęły Ukraina i Białoruś. Powyższe zapewnienie padło nie tylko ze strony Rosji, ale również Stanów Zjednoczonych, jako sygnatariuszy układu Start 1 z lipca 1991 roku. 23 maja 1992 roku Kazachstan, Ukraina i Białoruś podpisały „Protokół do traktatu Start 1”, w którym zagwarantowały pozbycie się arsenałów nuklearnych w ciągu siedmiu lat. Swoją postawą Nazarabajew zyskał wiele sympatii na Zachodzie (gdzie doceniono również wprowadzone przezeń reformy ekonomiczne) oraz w Chinach, a prasa rozpisywała się z zachwytem o „oświeconym chanie” z Ałma-Aty. Pół roku później Kazachstan podpisał z Rosją porozumienie o przyjaźni, współpracy i wzajemnej pomocy, w którym pojawiła się sprawa wzajemnego respektowania suwerenności oraz nienaruszalności granic.

Jednak w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych zdarzyły się również zgrzyty, które nie pasują do pojawiającego się często w mediach fałszywego wizerunku Kazachstanu jako państwa zależnego od Rosji. Na wyżej wspomnianej kwestii

tym czasie uważało za celowe wstrzymanie współpracy z państwami — balastami”. S. Kushkunbayev, *Priorytety w polityce zagranicznej*, [w:] *Kazachstan. Historia — społeczeństwo — polityka*, red. T. Bodio, K. A. Wojtaszczyk, Warszawa 2000, s. 382.

¹³ Już w połowie lat dziewięćdziesiątych (czyli jeszcze w okresie powolnego wygasania rosyjskiej fascynacji Europą) Ryszard Paradowski w kilku zwiezłych słowach zgromił bezcelowość tej polityki stwierdzając, że wystarczy rzut oka na mapę. Włożenie czegoś tak wielkiego do tak małego (Rosji do Europy) nie ma racji bytu. Trudno się z tym nie zgodzić. R. Paradowski, *Idea Rosji-Eurazji i naukowy nacjonalizm Lwa Gumilowa*, Warszawa 1996, s. 5.

¹⁴ Określenie „państwo islamskie” w tym przypadku odnosi się do deklarowanej przez większość społeczeństwa przynależności do wyznawców mahometanizmu. Warto jednak pamiętać, że jest to sunnicka wersja islamu, a poza tym lata sowieckiej ateistycznej indoktrynacji również położyły tu swoje potężne piętno. Mimo wszystko próżno szukać w Kazachstanie fundamentalistów islamskich lub śladów poważniejszego nawiązywania do religii przez władze kraju.

nienaruszalności granic szczególnie zależało Nazarabajewowi, gdyż nawet Jelcyń wspominał w 1991 roku o możliwości rewizji granicy między oboma państwami. Prezydent Kazachstanu zareagował bardzo ostro. Wysłał między innymi depeszę do przywódcy Rosji, w której zaznaczył, że rządzone przez niego państwo jest „mocarstwem atomowym”. W celu załagodzenia sytuacji do Ałma-Aty musiał polecić wiceprezydent Aleksander Ruckoj. Kilka lat później z podobnym postulatem występował Aleksander Sołżenicyn, co odbiło się szerokim echem w świecie.

Następną rysą była likwidacja strefy rublowej przez Rosję, czemu przeciwny był Nazarabajew, zdając sobie sprawę z trudności we wprowadzaniu nowej waluty w kraju do tego nieprzygotowanym, z ogromną inflacją i nastawionym na produkcję surowców dla innych republik ZSRS. W Moskwie, inaczej niż dziś, zwyciężył interes ekonomiczny nad geopolitycznym, za czym optował przede wszystkim Jegor Gajdar. Rosja zwlekała z decyzjami. Stąd 11 listopada 1993 roku w obiegu znalazła się nowa kazachstańska waluta, tenge (kurs przeliczeniowy równał się 500 rublom), która poradziła sobie na rynku. Dzięki niej kryzys gospodarczy, który wstrząsnął Rosją pięć lat później, w Kazachstanie nie wyrządził większych szkód.

Poza tym problemy w relacjach obustronnych sprawiało, co oczywiste, bogactwo surowcowe Kazachstanu. Dwa najważniejsze zagadnienia w tym aspekcie to podział akwenu Morza Kaspijskiego¹⁵ oraz odpowiedź na pytanie o przesył kazachstańskiej ropy naftowej i gazu ziemnego na Zachód, gdyż jedynym ich poważnym odbiorcą, z którym Kazachstan graniczy bezpośrednio, są Chiny. Z jednej strony polepszające się relacje Astany oraz Pekinu i wynikające z tego rosnące obroty gospodarcze są solą w oku Rosjan. Z drugiej jednak sam Nazarabajew wydaje się obawiać ekspansjonizmu wschodniego sąsiada, więc stara się za wszelką cenę utrzymywać równowagę wpływów mocarstw w regionie. W sprawie Morza Kaspijskiego po 1991 roku po jednej stronie barykady stanęły Rosja, Iran i Turkmenistan, a po drugiej Kazachstan i Azerbejdżan. Okazało się bowiem, iż na wodach przybrzeżnych dwóch ostatnich państw odkryto ogromne złoża, stąd stały one na stanowisku konieczności rozgraniczenia obszaru morza według prawa międzynarodowego. Natomiast przedstawiciele trzech pierwszych państw uważali, że należy wspólnie eksploatować bogactwo akwenu, który ich zdaniem jest w istocie jeziorem. Ostre dyskusje na ten temat trwały przez kilka lat. W 1997 roku Nazarabajewowi udało się przekonać do swojego stanowiska prezydenta Turkmenistanu Saparmurada Nijazowa. Turkmenistan, Kazachstan i Azerbejdżan podpisały porozumienie w tej sprawie i otrzymały poparcie ze strony Waszyngtonu. W grze pojawiła się również Turcja. W Moskwie zaczęto obawiać się możliwości złamania rosyjskiego monopolu na przesył surowców z Azji Środkowej, stąd postanowiono

¹⁵ Podział Morza Kaspijskiego istniał już za czasów radzieckich: Turkmenistan 79 tys. km², Azerbejdżan 78 tys. km², Rosja 64 tys. km², Kazachstan 113 tys². Oczywiście niepodległe państwa nie honorowały tych decyzji, więc należało rozpatrzyć ponownie sprawę akwenu. S. Kushkunbayev, *Priorytety...* [w:] *Kazachstan. Historia — społeczeństwo — polityka*, red. T. Bodio, K. A. Wojtaszczyk, s. 376.

uelastycznic stanowisko. Najpierw w 1998 roku Federacja i Kazachstan podpisywały umowę o rozgraniczeniu północnych obszarów wód Morza Kaspijskiego, a po kilku latach przystąpił do niej Azerbejdżan. Cała awantura zakończyła się niewątpliwym sukcesem kazachstańskiej dyplomacji i porażką Rosji.

Kolejną trudną kwestią w relacjach kazachstańsko-rosyjskich były losy kosmodromu *Bajkonur*. Negocjacje trwały kilka lat. Ostateczne porozumienie podpisano 28 marca 1994 roku w Moskwie. Na jego mocy Rosja dzierżawiła obiekt za 115 milionów dolarów, choć w rzeczywistości odliczała tę kwotę od kazachstańskiego zadłużenia¹⁶. Za kadencji Władimira Putina dzierżawę przedłużono do 2050 roku.

Inną zaogniającą obustronne stosunki sprawą okazała się pierwsza wojna w Czeczenii. Nazarbajew z dezaprobatą odnosił się do tej interwencji obawiając się reakcji środkowoazjatyckich muzułmanów na los ich kaukaskich braci w wierze. Do tego stopnia nie akceptował tej wojny, że wysłał oficjalną delegację na uroczystości inaugurujące prezydenturę Asłana Maschadowa. Jednocześnie jednak poparł drugą wojnę w Czeczenii, tym razem dostrzegając rosnące wpływy ekstremistów w państwach położonych na południe od Kazachstanu.

Opisane powyżej problemy w relacjach dwustronnych to jedna strona medalu, której przedstawienie ma na celu złamanie błędnego przeświadczenia o tym, że Kazachstan to w istocie wasal Rosji. Tymczasem fakty przeczą temu twierdzeniu. Natomiast drugą stroną medalu jest współdziałanie w ramach regionalnych organizacji oraz wspólne wystąpienia na niwie międzynarodowej, co owocuje przekonaniem o sile wpływów rosyjskich w Astanie. Tymczasem Nazarbajewa zwykło nazywać się pragmatykiem i to chyba najlepsza odpowiedź na zarzut podporządkowywania kraju północnemu sąsiadowi. Warto wspomnieć, iż koniec epoki Borysa Jelcyna naznaczony był podpisaniem 5 lipca 1998 roku przez prezydentów Rosji i Kazachstanu „Deklaracji o wiecznej przyjaźni i współpracy kazachstańsko-rosyjskiej”.

Kazachstańscy Rosjanie

Upadek Związku Sowieckiego zaskoczył wielu Rosjan mieszkających poza Federacją Rosyjską. Ich status społeczny w przeciągu krótkiego okresu zmienił się diametralnie. Stali się mniejszością etniczną, często niechcianą i problematyczną dla władz nowych państw¹⁷. Pod tym względem sytuacja Kazachstanu była spe-

¹⁶ <http://www.psz.pl/content/view/1302/>, 22.07.2010.

¹⁷ W 1998 roku przeprowadzono w Kazachstanie badania, które mogły zaniepokoić władze, gdyż okazało się, że 46 proc. kazachstańskich Rosjan uważa się nadal za obywateli Związku Sowieckiego. Jednocześnie tylko 15 proc. spośród nich akceptuje życie w niepodległym Kazachstanie. Dwa lata wcześniej Instytut Rozwoju Kazachstanu przeprowadził podobny sondaż, według którego jedynie 15 proc. respondentów czuło się obywatelami Kazachstanu. 22 proc. z nich uważało się za obywateli ZSRS, zaś niemal 40 proc. — za obywateli WNP. Patrz: G. Akhmetzhbova, N. Sadykow, Kształtowanie nowej tożsamości obywatelskiej, [w:] Kazachstan. Historia — społeczeń-

cyficzna, gdyż jeszcze w latach siedemdziesiątych Rosjanie stanowili procentowo największą grupę narodowościową w republice¹⁸. Proporcje te zaczęły się zmieniać dopiero w latach osiemdziesiątych. Obecnie Rosjanie stanowią 23,7 proc. ludności państwa. Kazachów jest 63,1 procent¹⁹.

Powodów tak wysokiego odsetka Rosjan w ogólnej liczbie ludności Kazachskiej SRR było wiele. Główne wynikały z osadniczej i dyskryminacyjnej względem autochtonów polityki carskiej oraz sowieckiej. W tym również stalinowskiego ludobójstwa i przesiedleń oraz nieudanej chruszczowskiej akcji zagospodarowania tzw. Ziemi Dziewiczych („Celinnyj Kraj”). Warto wspomnieć o pewnym ciekawym aspekcie. Otóż przez Kazachów Rosjanie traktowani byli jako część „ludności rosyjskojęzycznej”, do której zaliczano również Ukraińców, Białorusinów i Polaków. Kazachscy naukowcy często używają również określenia „ludność słowiańska”. Cechami wyróżniającymi tą grupę jest znajomość języka rosyjskiego przy braku chęci nauki języka kazachskiego oraz szeroko pojęty dystans wobec kultury kazachskiej²⁰.

Niepodległy Kazachstan musiał opracować specjalną politykę względem tej grupy etnicznej nie tylko ze względu na jej liczebność, ale również fakt graniczenia państwa z Rosją. Niebezpieczną dla republiki była także sytuacja rozmieszczenia ludności rosyjskojęzycznej, która zamieszkuje przede wszystkim północną i wschodnią część kraju²¹. W trakcie dyskusji nad ustrojowym kształtem nowego państwa Rosjanie optowali za modelem federacyjnym. Kazachowie, obawiając się prób secesji, nie mogli się na to zgodzić. Na początku lat dziewięćdziesiątych doszło z tego powodu do rozruchów w Uralsku i Celinogradzie (obecnie Astana). Ostatecznie jednak przyjęto model unitarny.

Połozna w centrum kraju Astana jest doskonałym przykładem w aspekcie narodowościowej struktury Kazachstanu. Miasto zostało założone przez Rosjan w XIX wieku jako Akmolińsk. Za czasów Nikity Chruszczowa rozkwitło, stając się głównym ośrodkiem „Ziemi Dziewiczych”, czego efektem była zmiana nazwy na Celinograd. Po upadku Związku Sowieckiego miasto przemianowano na Akmołę, a w 1998r. nadano mu dzisiejszą nazwę, odnoszącą się do jego nowego statusu w ramach państwa. Astana oznacza bowiem w języku kazachskim stolicę. Przeniesienie centrum administracyjnego z Ałmaty (wcześniej Ałma-Ata) miało na

stwo — polityka, red. T. Bodio, K. A. Wojtaszczyk, Warszawa 2000, s. 237.

¹⁸ W 1979 roku Rosjanie stanowili 40,8 proc. ludności Kazachskiej SRR, a sami Kazachowie zaledwie 36 proc. Jednak dwadzieścia lat wcześniej liczby te były dla „gospodarzy” republiki jeszcze bardziej niekorzystne (42,7 proc. Rosjan oraz 30 proc. Kazachów), <http://www.ier.hit-u.ac.jp/COE/Japanese/Newsletter/No.14.english/Islamov.htm>, 22.07.2010.

¹⁹ http://www.stat.kz/p_perepis/Pages/n_04_02_10.aspx, 22.07.2010.

²⁰ P. Grochmalski, Kazachstan — studium..., s. 239.

²¹ W strukturze parlamentu również widać etniczną strukturę Kazachstanu. Podczas gdy większość deputowanych słowiańskich pochodzi z północnej i wschodniej części kraju, to Kazachowie reprezentują przede wszystkim zachód i południe kraju. D. Satpayev, A. Shomanov, Grupy nacisku, [w:] Kazachstan. Historia — społeczeństwo — polityka, red. T. Bodio, K. A. Wojtaszczyk, Warszawa 2000, s. 298.

celu, według części badaczy, wzmocnienie żywiołu kazachskiego na północy kraju. Dziś nie ulega wątpliwości, że polityka ta przyniosła pozytywny dla Kazachstanu skutek. Jeszcze dwadzieścia lat temu ówczesny Celinograd zamieszkiwało 270 tys. osób, spośród których zaledwie 17,5 proc. stanowili Kazachowie. W efekcie poważnych inwestycji miasto burzliwie rozwija się i z prowincjonalnego postsowieckiego blokowiska stało się nowoczesną środkowoazjatycką metropolią z ponad 700 tysiącami mieszkańców, wśród których Kazachowie stanowią obecnie 65,2 proc., a Rosjanie zaledwie 23,8 procent²². To zmieniło proporcje ludnościowe w całym regionie. Ponadto władze państwa zadbały o zmiany granic jednostek administracyjnych, aby w żadnej z nich Słowianie nie mieli zbyt wielkiej przewagi, co wcześniej miało wpływ na wyniki wyborów.

„Kazachizacja” Kazachstanu wyrażała się zatem również poprzez zmiany nazw wielu miast, czego przykładem są wspomniane Astana i Ałmaty. Część zmian wynikała z polityki usuwania pamięci po przywódcach rewolucji październikowej i dygnitarzach sowieckich, ale większość z nich miało na celu również nadanie miastom nazw w miejscowym języku. Przykładami są tu: Aktau (do 1991 roku Szewczenko), Atyrau (do 1991 roku Gurjew), Żarkent (do 1992 roku Panfilow), Oskemen (do 1992 roku Ust-Kamienogorsk), Bajkonur (do 1995 roku Lenińsk), Aktobe (do 1999 roku Aktiubińsk), Ridder (do 2002 roku Leninogorsk) czy Semej (do 2007 roku Semipałatyńsk).

O tym, że kwestia mniejszości rosyjskiej zagrażała integralności terytorialnej Kazachstanu, świadczyły opinie części rosyjskich elit politycznych i kulturalnych. W 1993 roku Rosja wyraziła chęć uregulowania statusu Rosjan w Kazachstanie poprzez nadanie im podwójnego obywatelstwa, w zamian proponując Nazarabajewowi podobne ustępstwa względem Kazachów mieszkających w Rosji²³. Ówczesny rosyjski minister spraw zagranicznych Andriej Kozyriew²⁴ dał do zrozumienia kazachskim partnerom, iż negatywna odpowiedź może stać się powodem pogorszenia relacji między oboma krajami. Gdy w listopadzie 1993 roku Kozyriew przyjechał do Ałmaty, Nazarabajew „nagle” zachorował i nie mógł się z nim spotkać, a po kilku dniach porównał słowa płynące z Moskwy do polityki Adolfa Hitlera względem Czechosłowacji²⁵. Twarda polityka prezydenta Kazachstanu w tej kwestii dała efekt w postaci ustępstw Rosjan, którzy ostatecznie wycofali się z propozycji.

Problematyka narodowościowa zawiera w sobie również sprawę znajomości języka państwowego, jakim jest kazachski (wprowadzony w republice przez Radę

²² <http://www.astana.stat.kz/docs/2847.rar>, 22.07.2010.

²³ Kazachska diaspora w Rosji zamieszkuje przede wszystkim Powołże, gdzie jest ich 263 tysiące, z czego prawie połowa mieszka w obwodzie astrachańskim. P. Grochmalski, *Kazachstan — studium...*, s. 217. Ogólnie w Rosji żyje 700 tysięcy Kazachów. S. Kushkunbayev, *Priorytety...*, [w:] *Kazachstan. Historia — społeczeństwo — polityka*, red. T. Bodio, K. A. Wojtaszczyk, s. 382.

²⁴ Andriej Kozyriew jest dziś jednym z symboli „okcydentalizacji” Rosji w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych.

²⁵ P. Grochmalski, *Kazachstan — studium...*, s. 241.

Najwyższą Kazachskiej SRR w 1989 roku). Jak wspomniano powyżej, „ludność słowiańska” przyzwyczajona do języka rosyjskiego, nie wyrażała chęci jego nauki. Jednocześnie około 95 proc. społeczeństwa posługiwało się właśnie językiem rosyjskim. Ponadto język kazachski, z uwagi na warunki historyczne, nie ukształtował specjalistycznej terminologii naukowej, w efekcie czego był rzadko używany na uniwersytetach. Z uwagi na niechęć społeczeństwa do rugowania języka rosyjskiego z życia publicznego zdecydowano się w 1995 roku na rozwiązanie kompromisowe, wedle którego język kazachski jest językiem państwowym, zaś język rosyjski jest używany na równi z kazachskim w organizacjach państwowych i organach samorządu terytorialnego. Tym niemniej niepisaną zasadą stało się uprzywilejowanie w walce o wyższe stanowiska tych kandydatów, którzy znali język państwowy, a więc kazachski. To znacznie utrudniało kariery Rosjanom, z których wielu zdecydowało się z tego powodu na wyjazd do ojczyzny. Trudno uznać takie działania władz kazachskich za godne naśladowania, jednak jak słusznie zaznaczył Piotr Grochmalski: „Utrzymanie takiego stanu (dominacji języka rosyjskiego — przyp. aut.) w suwerennym państwie oznaczałoby zgodę władz na tę strukturalną deklasację kazachskiego narodu”²⁶.

W efekcie rosyjska mniejszość narodowa w Kazachstanie stała się mniejszością sensu stricto, również dzięki wyższemu przyrostowi naturalnemu wśród autochtonów. W latach 1989–1999 z obszaru tego kraju wyemigrowały prawie dwa miliony przedstawicieli „ludności słowiańskiej”. Kazachstanowi udało się „rozbroić etniczną bombę”, jak trafnie ocenił to Grochmalski. Warto pamiętać, że jeszcze na początku lat dziewięćdziesiątych Zbigniew Brzeziński przestrzegał, iż to konflikty narodowościowe są największym zagrożeniem dla Kazachstanu, zaś ich źródłem miał być egoizm na tle etnicznym²⁷.

Podsumowanie

Federacja Rosyjska i Republika Kazachstanu to dwa największe państwa, które pojawiły się na mapie świata po upadku Związku Sowieckiego. Relacje pomiędzy nimi miały, mają i będą miały wpływ nie tylko na sytuację w regionie Azji Środkowej, ale w całej Eurazji. Po 1991 roku stosunki obustronne kształtowane były przez ośrodki polityczne skupione wokół Borysa Jelcyna i Nursułtana Nazarbajwa. Obaj politycy rozpoczynali swoje kariery polityczne w czasach, gdy upadek ZSRS wydawał się rzeczą nieprawdopodobną. Później jednak odegrali poważną rolę w tym procesie, a następnie zarządzili (i rządzą, jak w przypadku Kazachstanu) swoimi ojczyznami. Główne problemy w relacjach obustronnych nie pozwalają na postawienie Kazach-

²⁶ Ibidem, s. 217.

²⁷ E. Karin, *Wyzwania dla bezpieczeństwa modernizującego się państwa*, [w:] *Kazachstan. Historia — społeczeństwo polityka*, red. T. Bodio, K. A. Wojtaszczyk, Warszawa 2000, s. 156.

stanu w roli rosyjskiego wasala. Nie tylko z uwagi na politykę samego Nazarba-jewa, ale również znaczenie geopolityczne państwa, jego rozmiar oraz bogactwo surowcowe. Przyszłość regionu Azji Środkowej, gdzie obecnie toczona jest kolejna „Wielka Gra”, tym razem również z udziałem Chin i Stanów Zjednoczonych, może mieć ogromne znaczenie w skali ogólnoświatowej. Stabilizacja w tym rejonie jest bez wątpienia jednym z elementów ładu globalnego.

Изложение (abstrakt)

Робота „Казахстан и Россия после распада СССР” представляет отношения между этими двумя странами, прежде всего, первый президентский срок Б. Н. Ельцина. Связи между Республикой Казахстан и Россией являются одними из наиболее важных факторов, определяющих реальность в районе Центральной Азии и всей Евразии. С точки зрения новой „Большой игры” в этом регионе, богатом сырьевыми ресурсами, появляются также интересы Китая и США. Тем не менее, Казахстан остается сильной политической субъективностью и другие не могут относиться к этой стране с точки зрения сферы их влияния. Внешняя политика Республики Казахстан в связи с Россией определена взглядами президента Нурсултана Назарбаева. И поэтому важными являются отношения казахского лидера с Борисом Ельциным. Оба политики оказали огромное влияние на судьбы Советского Союза, и вместе они пытались влиять на решения Михаила Горбачева, а после распада СССР стали во главе своих родин. Кроме того, Казахстан и Россия связаны политическими и экономическими интересами. В конце концов, экспорт сырья является одной из экономических основ двух стран. Важным вопросом является тоже размер русского меньшинства в Казахстане. В девяностых годах существовала даже угроза распада Казахстана из — за *высокого* меньшинства. Назарбаева справился с этой задачей, с помощью жесткой и умелой политики. Многомерные отношения Российской Федерации и Республики Казахстан, хотя часто их недооценивают в глобальной масштабе, несомненно, у них огромное влияние на политическо-экономическое положение в мире.

Mariusz Gołąbek — magister politologii, doktorant trzeciego roku nauk politycz-nych w NS UŚ. Pod kierunkiem prof. dr. hab. W. Kaute pisze pracę doktorską na temat poglądów rosyjskiego filozofa Lwa N. Gumilowa (1912–1992). Specjalizuje się w dziedzinie polityki i historii państw obszaru byłego Związku Radzieckiego, ze szczególnym uwzględnieniem Azji Centralnej.

Kontakt: mgsjz@wp.pl